

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ “ЖЕТИ” САНЫ СИМВОЛИКАСЫНЫҢ СӘҰЛЕЛЕНИҰИ

Оразымбетова Э.Ш.,

ӨзР Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим
изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902635>

Аннотация: Бул мақалада қарақалпақ тил билиминдеги дүньяның тиллик көринисинде санды қабыл етиудің өзгешеликлерин талқылау хәм анықлауға (нақыл-мақаллар, фразеологизмлер мысалында) бағышланған. Сондай-ақ “жеті” саны арқалы сәуленген “сан” лингвомәдений концептинің символикалық құрамы анализленди. Қарақалпақ тили санлы дүньяның тиллик көриниси сыпатында таллау дауамында усы мәдениеттің уқсаслық хәм өзгешеликлеринің бар екенлиги анықланды.

Гилт сөзлер: сан, дүньяның тиллик көриниси, санлы компонент, “жеті” саны нақыл-мақаллар, фразеологизм, миллий мәдениет

Аннотация: Данная статья посвящена анализу и выявлению особенности восприятия числа в языковой картине мира в каракалпакском языкознании (на примере пословиц и поговорок, фразеологизмов). Также анализируется символическая составляющая лингвокультурного концепта «число», репрезентированного номинатором «семь». В ходе анализа числа языковой картины мира в каракалпакском языке было решено, что данные культура имеют как схожие, так и отличительные черты.

Ключевые слова: число, языковая картина мира, числовой компонент, число “семь”, пословицы и поговорки, национальная культура.

Annotation: This article is devoted to the analysis and identification of the peculiarity of perceiving number in the linguistic picture of the world in Karakalpak linguistics (on the example of proverbs and sayings, phraseological units). The symbolic component of the linguocultural concept “number,” represented by the nominator “seven,” is also analyzed. During the analysis of the number of linguistic worldviews in the Karakalpak language, it was determined that these cultures have both similarities and differences.

Keywords: number, linguistic worldview, numerical component, the number “seven,” proverbs and sayings, national culture.

Тил билиминде санлар символикасы машқаласын үйрениу бүгинги күнде әхмийетли хәм актуал мәселелердің бири болып есапланады. Бул жұмыстың әхмийетлиги, бириншиден илимпазлардың тил хәм мәдениет байланысын үйрениу усылларына қызығыушылығының артыуы менен байланысly болса, екиншиден санлар тек ғана тил билиминде емес, ал философияда, социологияда, тәбийий пәнлерде де көрип шығылғанлығы билемиз. Сондай-ақ көпшилик еллер мәдениетти бир тәрептен уқсас болғанлығы менен, хәр бир тилде өз айырмашылықтарына ийе екенлиги менен де ажыралып турады. Хәр бир тил шынлықты өзінше сәулендиреди хәм сол арқалы дүньяның тиллик көринисин жаратады. Санлар – бул көп мәнили түсиник болып, ол лингвистика, математика, стилистика т.б. көз-қарасларда изертленип атыр. Тил билими көз

қарасынан сан дегенде миллий менталитет хәм характерди аңлатыўшы мәдениет кодын түсиниў зәрүр, бул код арқалы инсан қоршап турған әлемдеги ҳақыйқатлықты тәрийплейди.

Адамзат өзиниң тәжирийбе искерлигиниң табыслы болыўы ушын тек «тәбийий» белгилер системасы емес, соның менен бирге хәр түрли «жасалма» тиллерди (сан, математикалық формалар, теңлемелер системасы, сызылмалар, графиклерди, таблицаларды т.б.) қолланыў зәрүрлиги туўылады. Хәзирги тил билиминде санлар (цифрлар) грамматикалық категориянын элементи сыпатында ғана емес, соның менен катарда тиллик дүнья қарасының бир бөлеги сыпатында да түсиндириледі.

Сан түсиниги объектив дүнья ҳаққындағы билимлерди сәўлелендириўши әйемги түсиниклердиң бири есапланады. Бизди қоршап турған дүнья ең үлкен жұлдыздан баслап ең киши бөлекшеге дейин белгили бир дүзилiske, узынлыққа, өлшемге, аўырлыққа ийе. Соның ушын хәр бир нәрсе, хәдийсе хәм ўақыялар санлы белгиге ийе. Дүньяның этникалық айырмашылықлары хәм дүнья халықлары ортасындағы өзгешелилерин анықлаўға жәрдем ететуғын бул лингвистикалық қатлам түсиндирме сөзликлерде хәм мағлыўматнамаларда төмендегише сыпатламаларда келтирилген: «количество – мера чего-либо, счетом, весом, по - величине или объему» [Даль, 2006: 331], «количество – категория, характеризующая предметы и явления внешнего мира со стороны величины, объема, числа» [Ожегов, 2018: 276], «количество – категория, выражающая внешние, формальные взаимоотношения предметов или их частей: их величину, число, степень проявления того или иного свойства» [Большая советская энциклопедия. Т.12, 1973: 312], «количества – категория, характеризующая предметы и явления внешнего мира со стороны величины, объема, числа, степени развития» [Евгеньева, 1981: 73], «сан математиканың тийкарғы түсиниклериниң бири болып, әйемги дәўирлерде инсанның санаў, өлшеў хәм есаплаў мүтәжликлеринен келип шыққан хәм өмирде зәрүр болған санлы түсиниклерди аңлатыўшы сөзлер» [Токсаналиева, 2010:97], х.т.б. деп сыпатлайды.

Буннан басқада бир нешше илимпазлардың тил илиминде санлардың роли ҳаққындағы баҳалы пикирлери буған тийкар бола алады.

Сан түсинигин аңлатыўшы сөзлердиң генетикалық (семантикалық) түбирлерин изертлеў олардың логикалық, философиялық, миллий-мәдений, мифологиялық хәм ақылай өзгешеликлерине ийе болған лингвистикалық хәм фольклорлық хәдийсе екенлигин дәлийллейди.

Бүгинги күнде қарақалпақ тил билиминде дәстүрий мәдениеттың санлы символизми соның ишинде, халық аўызеки дәретпелериндеги сан түсинилери еле толық үйренилмеген. Себеби олардың этнолингвистикалық анализи өтмиш тарийхтың жаңа сырлы бетлерин ашыў арқалы дүньяның миллий көринисин, тиллик сана дәрежесин, менталлық – лингвистикалық комплекслери өзгешеликлерин анықлаўға жәрдем етеди.

Қарақалпақ тилиндеги сакраллық санлар, бириншиден, дүнья мәдениеттының хәм түркий тиллес халықларының универсал белгилерин билдирсе, екиншиден, миллий-мәдений семантикасына ийе. Тилдеги барлық санлар емес, ал гейпара санлар ғана сакраллық семантикаға ийе болады. Бунда ең өнимли қолланылған санлар қатарын онлық санлар ийелейди. Қарақалпақлардың санлы символикаға байланыслы изертлеўимиз материалы сыпатында халқымыз нақыл-мақалларында, түсиндирме, фразеологиялық, диалектологиялық сөзликлеринен топланған сан көрсеткишли лексикалық бирликлер, сондай-ақ қарақалпақ фольклорының 100 томлық топламы (дәстан, ертеқ, аңыз, рәўият, қосық, ертеқ, жумбақ, тилсим, нақыл, мақал хәм басқалар)ндағы тилши, фольклоршы, этнограф, археологлардың мийнетлериндеги муқаддес санларға тийисли материаллар болып табылады.

Санлар ишинде ең өнимли қолланылатуғын, кийели есапланатуғын “*жети*” саны бизиң лингвомәдениеттымызда *жети қабат аспан, жети қабат жер асты, жети әўлад, затлардың жети көриниси, хәптеңиң жети күни, радуганың жети реңи, музыканың жети нотасы, дүньяның жети кәраматы, жети ықлым, жети теңиз, “жетиси”* сыяқлы концептлер миллий мәдениеттымыздың ажыралмас бөлеги есапланады. Сондай-ақ **нақыл-мақалларда:** *Жети өлшеп бир жола (мәрте) кес; Жети баслы жыланнан қорықпа, еки жүзли адамнан қорық; Бир үйди жети еркек толтырмайды, Бир хаял толтырады; Жақсыны жети жерге сатқанда да, Саўалы болмайды; Ер жигиттиң тусынан жети дүркин қыз өтер; Атадан алтаў туўылып, Өле-өле жетеў болды; Жетимниң атасы жетеў; жети атасын билмеген ул-қул, жети анасын танымаған қыз –гүң; Жети кисиниң бири қыдыр; Жети атасын билген ул, жети журттың ғамын жер; Ер жигитке жети өнерде аз; **фразеологизмлерде:** *жерден жети қоян тапқандай-қуўаныў, жети атасын мал өлтириў-ашкөзлик, жети қырсықлы болыў-гедейлик; жетиниши аспанда ушып жүриў-бахытлы, қуўанышлы халатта болыў; ўақыт, кеңислик, өлшемге мәнилес фразеологизмлер: *алыс жер (салыстырмалы қашықлық): жети қабат жер асты, жети дәрьяның ар жағы, жети қыр асыў; тилек, ырым,***

садақаға байланыслы мәнилес фразеологизмлер: садақа: жети шелпек тарқатыў, жети нан ямаса жети тыйын тарқатыў; кишкене балаға арналған: жерден жети рет таяқ жеу; т.б.

Демек, жуўмақлап айтқанда заманағөй дүньяда санлы компонентли түсиниклердиң тил билиминде елде кеңирек изертлеў талап етилетуғынлығы, олардың социаллық хәм структуралық өзгешеликлерин үйрениў зәрүрлигин тастыйықлайды.

Әдебиятлар:

1. Большая советская энциклопедия, Советская энциклопедия. Т.12. Москва: Советская энциклопедия, 1973. -420 с.
2. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В четырех томах. Том 2 [Текст]/ В.И.Даль. –Москва, 2006. –807 с.
3. Евгеньева А.П. Словарь русского языка. В 4-томах. Москва: Русский язык, 1981. Т.4. -73 с.
4. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка [Текст]/
5. С.И.Ожегов. –М., 2018. –1376 с.
6. Токсоналиева, Р. М. Выражение количественных отношений в кыргызском и русском языках [Текст]/ Р. М. Токсоналиева. –Б., 2010. –152 с.